

FELSEFE DÜNYASI

2008/2 Sayı: 48

YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR

ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Necati ÖNER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Prof. Dr. Ahmet İNAM

Yazı Kurulu
Prof. Dr. Necati ÖNER
Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Doç. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Doç. Dr. İsmail KÖZ
Doç. Dr. Veli URHAN
Yrd. Doç. Dr. Levent BAYRAKTAR

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S INDEX ve
TÜBİTAK /ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ
P.K. 21 Yenışehir / ANKARA
Tel&Fax: 0.312 231 54 40

Fiyatı: 15 YTL (KDV Dahil)

Banka Hesap No:
Vakıfbank Kızılay Şubesi: 00158007288336451

Dizgi ve Baskı
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
OSTİM Örnek Sanayi Sitesi 1. Cad. 358. Sk. No: 11 Y.Mahalle / ANKARA
Tel: 0.312 354 91 31 (Pbx) • Fax: 0.312 354 91 32

BİR AHLÂK EĞİTİMCİSİ OLARAK SOKRATES: ERDEMİN ÖĞRETİLİP ÖĞRETİLEMeyeCEĞİ SORUNSALI

Ahmet YAYLA*

GİRİŞ

Etik-egitim ilişkisi sorunsalında ayrıntılı çözümler yapabilmek için başta etik yaklaşımların ve bunların içerdikleri eğitim anlayışlarının tarihsel arka planını kısaca da olsa ele almak yerinde olacaktır. Çünkü günümüzdeki etik ve eğitime ilişkin düşünce ve yaklaşımları daha iyi anlamak ve yorumlamak, tarihte etikle dolayısıyla eğitimle ilgili yazılanlara, özellikle de tarihsel sürecin çeşitli aşamalarında filozoflarca ileri sürülen düşüncelere, görüşlere, yaklaşımlara, yorumlara ve bilgilere bakmayı gerektirir. Mesela herhangi bir eğitim kuramını veya uygulamasını analiz ederken her şeyden önce o eğitim kuramının dayandığı felsefi düşünceyi ve o felsefi düşünceyi dile getiren filozofun görüşlerini ortaya koymak gerekir. Bu nedenledir ki, etik-egitim ilişkisi sorunsalını ele alırken eğitim anlayışlarına etik açıdan temel teşkil eden belli başlı temel etik kuramları ve bu kuramları ortaya koyan belli başlı sistem sahibi filozofların görüşlerini özellikle de eğitim konusuna etik açıdan yaklaşımlarını; eğitimle ilgili ileri sürdükleri önerileri, görüşleri ve düşünceleri ele almak gerekmektedir. Buna göre ele alınması gereken filozofların başında Sokrates gelmektedir. Çünkü o, insanlık tarihinde düşünceleri ile yaşantısı arasında tam bir tutarlılık gösteren ve bunu yaşantısında somutlaştıran ender filozoflardan birisidir. Nasıl yaşarsam erdemli bir yaşam sürdürebilirim? Erdemli yaşamın sırrı nedir? Erdemi genç insanların yaşamında nasıl somutlaştırabiliriz? gibi pratik yaşama ilişkin ilk sorgulamaları yapan ve dikkatleri bu noktaya çeken filozof, kendinden sonra gelen insanlara etik ilgili konularda esin kaynağı olmaktadır.

Sokrates, erdemli yaşamın bilgili olmayı gerektirdiğini ve kötü davranışların bilgisizlikten kaynaklandığını öne sürerken, aslında erdem ile bilgi arasındaki ilişkinin önemine dikkat çekmektedir. Filozofun bilgiyi erdem olarak kabul etmesi, erdem de öğretilebiliyor olacağını kabul ettiği anlamına gelir. Hatta birçok kişi filozofun bu temel savından hareketle, ahlâk eğitiminde erdem in okuma-yazma, geometri öğretir gibi öğretilebileceğini savunmaktadır. Sözgelimi Akarsu ve Kanad erdem in öğretilebileceğinin Sokrates tarafından savunulduğunu öne sürmektedirler.¹ Oysa erdem in öğretilip öğretilemeyeceğiyle ilgili Sofistlerle girdiği tartışmalarda ileri sürdüğü argümanlar dikkatlice incelenirse; filozofun erdem in öğretilip öğretilemeyeceğine ilişkin düşüncelerinde, kafasının çok da net olmadığı anlaşılır. Diyaloglarda erdem i bilgi olarak kabul etmesine karşın değişik şekillerde öğretilemeyeceğini dile getirmesi, erdem in öğretilip öğretilemeyeceğiyle ilgili düşüncelerinin anlaşılmasını zorlaştırmakla beraber, ayrıca önemli bir paradoksun ortaya çıkmasına da sebep olmaktadır. O halde yapılması gereken, etik-

* Dr. Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi

¹ Bkz. Bedia Akarsu, *Mutluluk Ahlâkı*, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1998; H.F. Kanad, *Pedagoji Tarihi I*, (3. Basım), M.E.Basımevi, İstanbul, 1948.

eğitim ilişkisi bağlamında erdemin nasıl öğretilebileceğiyle ilgili Sokratik söylemin analiz edilmesi ve bundan hareketle de ahlâk eğitiminde farklı bakış açılarının gelişmesi umuduyla tartışmaların yapılmasına zemin hazırlanmasıdır.

Öte yandan konunun daha iyi anlaşılması bağlamında özellikle etik kavramının tanımından hareketle etik ve ahlâk sözcükleri üzerinde durmak gerekir. Çünkü felsefe tarihinde ilk kez ahlâkî felsefi düzlemde sorgulayan Sokrates'tir. Bu nedenle etik ve ahlâktan bahsedildiğinde ne anlaşılması gerektiğinin açıklığa kavuşturulması amacıyla her iki sözcük üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Terim olarak etik 1- genel bir model ve yaşam tarzını; 2-bir dizi davranış kuralını veya ahlâk kodunu; 3- yaşam tarzları ve davranış kuralları hakkında yapılan araştırmayı ifade etmek üzere üç farklı şekilde kullanılmaktadır. Birinci anlamda Budist veya Hıristiyan etiği, ikinci anlamda meslek ahlâkî ve ahlâkî olmayan (amoral) davranışı kast ederiz. Üçüncü anlamda ise, felsefenin bir kolu olan etiği ifade ederiz.² Demek ki, etik terimi farklı anlamlara gelebilecek bağlamlarda kullanılan bir terim olmasına karşın çoğu felsefeci etik denildiği zaman, felsefenin özel bir dalını veya disiplinini anlamaktadırlar. Buna göre etik ile ahlâk özünde bir ve aynı soruşturma düzlemini ifade ettiğinden, etik denilince anlaşılması gereken "felsefi ahlâk" ya da "ahlâk felsefesidir." Bu bağlamda etik, mantık, metafizik ve epistemoloji gibi felsefenin temel disiplinlerinden bir tanesidir.³

O halde genel anlamda etik denilince, ahlâk denilen fenomen üzerinde düşünme, ahlâk üzerinde felsefe yapma anlaşılmalıdır. Buna rağmen Türkçe'de etik ile ahlâk sözcükleri genellikle birbirine karıştırılan ve birbirinin yerine kullanılan kavramlardır. Çoğu zaman etik yerine ahlâk, ahlâk yerine de etik sözcüğü kullanılmaktadır. Oysa etik sözcüğünün anlamı, ahlâka göre çok daha geniştir ve ahlâkın kapsam alanının dışında kalan pek çok şeyi daha içermektedir. Etimolojik olarak bakıldığında etik (ethos) ve ahlâk (mos/mores) sözcüklerinin anlam bakımından farklı olmadıkları görülse de, sözcüklerin kullanıldıkları bağlamlara bakıldığında, onların farklı şeyleri nitelenecek için kullanıldıkları görülür. Ahlâk her yanda hayatın içindedir, çünkü ahlâk kabul edilen ve insanların davranışlarını düzenleyen kurallar bütünüdür. Etik ise, ahlâk denilen olay üzerinde düşünmektir, ahlâk üzerine felsefe yapmaktır.⁴

Sokrates'te Bilgi Erdem İlişkisi

Etik tarihine bakıldığında filozofların büyük bir çoğunluğu ahlâkın ne olduğunu, neyin ahlâkî meydana getirdiğini uzun süreden beri sorup durmaktadırlar. Batı felsefesinde bu sorgulamayı yapanların başında Sokrates gelir. Aristo'ya göre etik konularla ilk meşgul olan filozof Sokrates'tir.⁵ Filozof sadece ahlâkın en önemli içeriklerini sorup araştırmamış, aynı zamanda insan yaşamının pratik sorunlarıyla da ilgilenmiştir. Ayrıca

² Abelson, R. & Nielsen, K. Ethics, History of. In P. Edwards (Ed.), *Encyclopedia of Philosophy*, New York, 1967, s.81-82.

³ Audi, R., *Cambridge Dictionary of Philosophy*, Second Edition, Cambridge University Press, London, 1999, s.284.

⁴ Heimssoeth, H., *Ahlâk Denen Bilmece*, çev. N. Uygur, İstanbul, 1957, s.5.

⁵ Aristoteles, *Metafizik*, Çev. A. Arslan, Sosyal Yayınları. İzmir, 1985, s.112.

genç insanları nasıl yetiştirilebileceğimizi sorup durmuştur. Ancak Sokrates, Sofistler gibi profesyonel bir öğretmen değildir ve öğretecek hiçbir şeye sahip olmadığını iddia eder. O, sadece basit bir şekilde çevresindeki insanları sorgulayarak, dindarlık, âdalet, cesaret, ılımlılık ve benzeri erdemlere sahip olmayla ünlenen kimselerle çeşitli diyaloglara girerdi. Bu kimselere dindarlık nedir? Âdalet nedir? Cesaret nedir? Ölçülülük nedir? gibi sorular yönelir, onlardan aldığı cevapları tekrar sorgulayarak verilen cevapların tatmin edici olup olmadığını veya çelişkili, yetersiz, tutarsız olduğunu göstermeye çalışırdı. Sofistler gibi Sokrates de etiğe ilişkin birtakım temel sorular ortaya koymuştur: İyi yaşam nedir? ve niçin iyi bir yaşam yaşamalıyım? Ancak Sofistlerin aksine Sokrates daha az olumsuz ve daha çok ciddi cevaplar verme niyetindedir.⁶

Sokrates, Sofistlere karşı çıkmasına rağmen bazı hususlarda onlarla hem fikirdir. Meselâ Sofistler gibi Sokrates de toplum tarafından kabul gören gelenek ve töreler üzerinde düşünmeyi, bunları sorgulamayı kendisine ilke yapmıştır. Ayrıca yaşama yol gösteren değer ve ölçütlere gözü kapalı olarak bağlanmak yerine, bunları akıl süzgecinden geçirerek sorgulama isteği de Sofistlerle ortaktır. Ancak Sokrates'in Sofistlerden ayrıldığı nokta akla, düşüncenin nesnel değerine ve bireylerin üstünde bir değer bulunduğuna sarsılmaz bir inancının olmasıdır. Onun kendine özgü öğretime ve araştırma yöntemi olan diyalog da bu inanca dayanır. Yine Sofistler gibi o da insan yaşamının pratik sorunlarıyla ilgilenmiştir. Ama soruna, Sofistler yararcı bir perspektiften yaklaşırken, Sokrates samimi ve derin bir ahlâkî ciddiyetle yaklaşır. Ayrıca bilgi konusunda Sofistler relativist bir anlayışı benimserken Sokrates, "sağlam, herkes için geçerliliği olan bir bilgiye" varmayı hedeflemiştir. Sokrates'in sanının (doxa) karşısına koyduğu bilgi (episteme) hemen öğrenilecek, öğretimle kazandırılacak hazır bir şey değildir, birlikte çalışarak, uğraşarak varılacak bir amaçtır. Bundan dolayı Sokrates, Sofistlerin yaptığı gibi, öğretim aracılığıyla bilgileri kazandırmaya kalkışmaz, bizzat hakikati çevresindekilerle birlikte araştırmaya çabalar. Ayrıca Sokrates'in doğa felsefesiyle hiç uğraşmamış olmasına rağmen, kavramsal doğruyu arama yönünde gösterdiği çaba da sırf ahlâkî kaygılar sebebiyledir. İnsanın ahlâki açıdan kendisini eğitmesi, yetiştirmesi ile bilim, Sokrates'e göre aynı şeydir. Araştırmalar sonucunda bulunacak tümel doğru, ahlâk bilincine açıklık ve güven sağlayacaktır.⁷

Sokrates bütün dikkatini, bütün çalışmalarını etiğe yönelterek, "erdem ile bilginin özdeş, aynı oldukları" yönünde temel bir görüşe ulaşır. Ona göre ahlâki açıdan üstün ve erdemli olmak bilgili olmayı gerektirir. Başka bir deyişle Sokratik anlayışa göre bütün erdemler doğrudan doğruya bilgiye ya da bilgiye bağlıdır; ancak doğru bilgi varsa doğru eylem de vardır. Böylece, ahlâklılığın özü 'iyi'yi bilmeye eş anlamlıdır. Buna göre felsefe, herkes için geçerliliğe sahip 'iyi'nin yasası üzerinde düşünme etkinliği olarak görülebilir. Bu anlayışta bilgi ahlâki bir değere sahiptir ve bu değeri birlikte arayanlar ahlâki açıdan birbirlerini tamamlarlar, birbirlerini karşılıklı olarak olgunlaştı-

⁶ Norman, R., *The Moral Philosophers*, (Second Edition), Oxford University Press, New York, 1998, s.11-12.

⁷ Gökberk, M., *Felsefe Tarihi*, 5. Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1985, 47-50.

ırlar.⁸ Filozofa göre aslında bir çok erdemın olması sadece bir görünüştür ve bütün erdemler ana erdem olan bilginin içinde toplanmıştır. Bilginin kendisi edinildiği, öğrenildiği gibi, öteki erdemler de elde edilebilir ve öğretilir. Önemli olan insanlarda erdeme karşı bir yatkınlığın bulunmasıdır. Eğer böyle bir yatkınlık varsa bu, iyi bir eğitimle, öğrenimle geliştirilebilir.⁹

Sokrates'e göre felsefe özellikle ahlâk ve erdemle uğraşır. Ona göre erdemi araştırarak onun hakkında bir bilincesahip olmakve daha sonra bu bilinçdoğrultusunda erdemler hakkında hakiki ve doğru bilgi edinmek gerçekten çok önemlidir. Bu bağlamda felsefenin amacını da "insanın kendi kendisini tanıması" olarak ifade etmiştir. Ona göre kendini bilmemek ve bilmediği halde bilirim iddiasında bulunmak tam bir cehalettir. "Kendini bil", Sokrates'in herkese önerdiği bir meziyettir. Onun başlıca amacı ahlâk ve erdemi yaşamın içine yaymak ve güçlendirmektir. Bu itibarla Sokrates'e göre eğitimin en temel hedefi özellikle karakteri güçlendirme noktasında toplanır. Ona göre karakter, ahlâki bakımdan insanın kendisini tanımasıdır.¹⁰ Sokrates kendi yaşamını sorgular ve bu noktada bir insanın kendi yaşamını sorgulamasının en meşhur erdem olduğunu ileri sürer. O, en bilge insanlardan daha çok bilgedir. Çünkü o sınırlarını biliyordu, bilmediğini biliyordu. Sokrates'e göre eğitilmiş kişi öncelikle sınırlarını bilen, yani bilmediğini bilen bir kimsedir.¹¹ Nitekim Sokrates'in savunması da bu noktada yoğunlaşır. Sokrates'in "kendini tanı" ifadesinden kastettiği, kişinin büyük ölçüde kendi kişisel güçlerinin içeriği ve sınırlarına ilişkin bilgiye sahip olmasıdır. Böyle bir bilgiye sahip olan kişi, ihtiyaçlarının neler olduğu ve kazanımlarının neler olabileceğinin farkına varmasının olanağını bulur. Kısacası kendini tanıma, kişinin sınırlarının farkında olmasıdır. Bu sınırlar basitçe insan aklının (bilgisinin) evrensel sınırları ve bireyin ahlâki ve psikolojik sınırlarıdır.¹²

Sokrates'e göre bir kimsenin erdemli olamamasının nedeni onun bilgisizliğidir. Dolayısıyla ona göre erdemli olmak ve doğru dürüst bir hayat yaşamak doğru ve güvenilir bilgiyi gerektirir. Hiç kimse bile bile kötülük işlemez, kötülük bilgi eksikliğinden ileri gelir. Yani doğrunun ne olduğunu bilen insan, doğru davranışta bulunur. Eğer bir kimse yaşamdaki amacını ve amacına ulaştıracak yolu iyice bilirse zorunlu olarak o yolda yürür. Yanlış yollara girmek ve ahlâki açıdan iyi olmayan eylemlerde bulunmak yanlış, hatalı ve eksik bilgiden kaynaklanır. Buna göre, iyi olan bir şey ve iyiliğe götüren yol hakkında gerçek bilgi, ahlâklılığın ve erdemın temel şartıdır. Erdem bilgiye dayanır, bu nedenle Sokrates'e göre bütün bilimlerin en üstünde ahlâk eğitimi gelmelidir. Ahlâk eğitimi demek insanın genel eğitimi demektir. İnsanlar ahlâk eğitimi sayesinde yaşamın en yüksek gayesinin âdalet olduğunu kavrarlar.¹³ Aristoteles, Sokrates'in ahlâk anlayışında ön plana çıkan unsurları genel olarak üç başlık altında özetler: "1- Erdem, bilgi ile

⁸ Gökberk, a.g.e., s.50.

⁹ Akarsu, a.g.e., 1998, s.39.

¹⁰ Kanad, a.g.e.,1948, s.133-34.

¹¹ Reed, F.R., Johnson, W.T. *Philosophical Documents in Education*, Longman, USA, 2000.

¹² Nehamas, A., *Yaşama Sanatı Felsefesi*, çev. C. Soydemir, Ayrıntı Yayınlar, İstanbul, 2002, s.197-198.

¹³ Kanad, a.g.e., 1948, s.136,154.

aynı şeydir. Bundan dolayı görünüşte farklı gibi görünen bütün erdemler bir tanedir. 2- Ahlâki açıdan kötü olarak kabul edilen davranışlar, bilgisizlikten kaynaklanır. 3- Bu nedenle bütün yanlış davranışlar, istenmeden yapılır".¹⁴

Sokrates erdemle mutluluk arasında bir bağ kurmuş, bunları bir ve aynı saymıştır. Ancak erdemin ne olduğu konusunda ayrıntılı bilgi vermemiştir. Ona göre insan yaşamının gayesi mutluluğu elde etmektir. Buna göre insanın mutlu olmak için, iyinin ve erdemin bilgisine sahip olması gerekir. Ancak bilgiden doğan, bilgide sağlam temelini bulan iyi, insanı mutlu kılar.

Diyaloglarda Erdemin Öğretilip Öğretilmeyeceği Sorunsalı

5. yüzyılda Atina'da demokrasi yaşamı hakim olmaya başlayınca, devlet işlerinin başına geçmeyi tasarlayan gençler, kendilerini demokratik yaşamın gereklerine göre hazırlamanın bir zorunluluk olduğunun farkına varırlar. Önceleri büyük devlet adamlarının örneğine göre siyaset hayatına hazırlanan gençler, sonraları demokrasi gelişince sözün büyük bir güç olduğu ve öneminin arttığı ortamda belagat ve siyasi erdem açısından kendilerini yetiştirmenin kaçınılmaz olduğunu anlarlar. Bu ihtiyacı karşılama noktasında da, belagat ve siyasi erdem üstatları olan Sofistler ortaya çıktı. Sofistler güzel konuşma ve erdemi öğretebileceklerini iddia ediyorlardı. Bunların karşısında başta Sokrates olmak üzere bir grup Atinalı, erdemin öğretilip öğretilmeyeceği sorusunu kendilerine soruyorlardı. Hâtâ Sokrates, erdemin öğretilip öğretilmeyeceği noktasındaki şüpheleri de aşarak, erdemin ne olduğunun dahi bilinmediğini, bilene de rastlamadığını ifade eder.¹⁵ Bu itibarla erdemin öğretilip öğretilmeyeceği hususundaki tartışmaları aydınlatmak ve etik-egitim ilişkisi bağlamında Sokrates'in görüşlerini daha iyi kavrayabilmek için, 'Menon', 'Protagoras' ve 'Lakhes' diyaloglarına bakmak gerekir:

Menon diyalogunda erdemin nasıl elde edileceği noktasında, "acaba erdem öğretmekle mi, erdemli yaşamakla mı elde edilir? Yoksa doğuştan mıdır? Veya başka nedenlerden mi gelir?" sorusu sorulmaktadır. Bu soruya yanıt verebilmek için, "erdemin ne demek olduğunu bilmek gerektiğini" ileri süren Sokrates, "erdemin ne olduğu bilinmedikçe, nasıl öğretileceği de bilinemez" der.¹⁶ Sokrates bu görüşünü temellendirmek için Menon'a "...tanrıları seversen bana erdemin ne olduğunu söyle. Konuş, benden bu lütfü esirgeme. Eğer, Gorgias'ın da, senin de erdemin ne olduğunu bildiğinizi gösterebilirsen, şimdiye kadar bunu bilene rastlamadığımı söylemenin hatalı olduğunu öğrenmekle mesut olacağım" diye seslenir.¹⁷ Menon ise Sokrates'e şöyle cevap verir: "Bir erkeğin erdemi devlet işlerini iyi çevirmek, dosta yararlı düşmana zararlı olmak, kendisini her türlü zarardan korumaktır. Kadının erdemi ise ev işlerini iyi görmek, ev işlerini iyi çevirmek ve kocasına itaat etmektir. Bunun dışında yaşa ve şartlara göre başka erdemler de vardır. Meselâ çocuklar ve köleler için de başka erdemler söz konusudur".¹⁸ Sokrates bu cevap karşısında Menon'a, "ben senden tek bir erdem isterken, sen karşıma bir sürü

¹⁴ Taylor, A.E. *Sokrates*, New York, 1979, s.140-141.

¹⁵ Platon, *Menon*, (Diyaloglar I), Remzi Kitapevi, İstanbul, 1982, s. 149, 71a,b,c.

¹⁶ Platon, a.g.e., 1982, s.149,70a.

¹⁷ Platon, a.g.e., 1982, s.150,71d.

¹⁸ Platon, a.g.e., 1982, 151,71e,72a.

erdemden bahsederek çıkıyorsun. Benim senden öğrenmek istediğim erdemlerin sayısı değil, bunların hepsinde bir olan, bunların erdem olmasını sağlayan genel karakterdir. Dolayısıyla erdem nedir diye sorulduğunda bu genel karaktere göre cevap verilmelidir. Nasıl kadın ve erkek için ayrı bir sağlık yoksa, ayrı bir erdem de olmamalıdır” diye karşılık verir.¹⁹ Menon ise, “sen her duruma uygun tek bir tanım istiyorsan, erdem, insanlara hükmedebilmek yeteneğinden başka bir şey değildir” diye karşılık verir.²⁰ Ancak Sokrates, hükmetme yeteneğinin özel bir erdem olduğunu ve bunun herkeste, mesela köle ve çocuklarda bulunamayacağını söyleyerek bu tanımı reddeder. Daha sonra da şekil ve rengi şu veya bu özelliklerine göre değil, bütün şekil ve renklerde ortaklaşa bulunan öze göre tanımlayarak, çeşitli erdemlerden ayrı olarak, ama bütün bunların hepsinde bulunan, hepsini kapsayan bir şeyin olup olmadığını Menon’a sorarak bunu anlatmaya çalışır. Bunun üzerine Menon erdemini başka bir tanımını yapmaya kalkışır: “...erdem şairin dediği gibi; güzel şeyleri sevmeye, güçlü olmaya bağlıdır. Şimdi buna göre sana erdemi tanımlayayım: Güzele duyulan istekle onu elde etme gücü.”²¹ Sokrates bu tanıma da itiraz eder. “Güzele duyulan istekle iyiye duyulan istek aynıdır.” Bazı kimselerin kötülüğü istemesi bilgisizliklerinden kaynaklanır. Ne var ki, istemek herkeste ortak olan bir şey olmasına karşın, bir insan başka bir insandan ‘iyi’ eden ‘iyi’yi istemesi değil, ‘iyi’yi elde etme gücüdür. Ancak bu ‘iyi’ tanımı kişilere göre farklı olacaktır. Mesela bazılarına göre ‘iyi’, devlette görev almak, yüksek mevkilere yükselmektir. Bazılarına göre de ‘iyi’ altın ve gümüş elde etmektir. Ancak bu kazanç, doğruluk, dine uygunluk veya erdemini başka bir parçasıyla birlikte bulunmalıdır. Ayrıca doğru olmayan, dine uygun olmayan bir kazançtan vazgeçmek de bir erdemdir. Dolayısıyla Sokrates’e göre Menon, erdemi parçalara ayırarak tanımlamaya çalışmaktadır. Oysa o, Menon’dan erdemi parçalara ayırmamasını ister. “Erdem, iyiyi doğruluğa uygun olarak elde etmektir” dedikten sonra doğruluğun erdemini bir parçası olduğunu kabul etmek erdemi parçalara ayırmak demektir. Sokrates buna itiraz ederek Menon’a, erdemini birkaç parçasını anlatmakla erdemini ne olduğunu açıklayamayacağını söyler. Dolayısıyla erdemini kendisi nedir? sorusuna henüz yanıt bulmuş değiliz’ der.²²

Ne olduğunu bilmeden erdemini öğrenilip, öğrenilmeyeceğini araştırmak Sokrates’e mantıksız görünse bile, Menon’un isteğiyle geometricilerin yaptığı gibi o buna girişir. “Henüz ne olduğunu, nasıl bir şey olduğunu bilmediğimize göre, bunun öğrenilip öğrenilmeyeceği üzerinde ancak bir varsayıma dayanarak düşünebiliriz”.²³ Şayet erdem bir bilgi ise öğretilir, değilse öğretilmez. Her şeyden önce erdemini ‘iyi’ bir şey olduğunu kabul edelim. Bilgiden ayrı olduğu halde ‘iyi’ bir şey varsa, erdemini bilgi olmaması mümkündür. Ancak bilgi her ‘iyi’yi kavratsa, kavrayamadığı ‘iyi’ şey yoksa, o zaman erdemini de bir bilgi olduğunu kabul etmeliyiz. İnsanı ‘iyi’ edenin erdem olduğunu şüphe yoktur. İnsan erdem sayesinde ‘iyi’ ve ‘faydalı’ olur. ‘iyi’ olan yararlıdır. Öy-

¹⁹ Platon, a.g.e.,1982, s.151,72b,c,d.

²⁰ Platon, a.g.e.,1982; s.152,73d.

²¹ Platon, a.g.e., 1982, s.157,77b.

²² Platon, a.g.e., 1982, s.158-161.

²³ Platon, a.g.e., 1982, s. 172,87a

leyse erdem de yararlıdır. Ama biz çok zaman yararlı gördüğümüz sağlık, kuvvet, güzellik, zenginlik ve benzeri şeyler akla uygun kullanılıp kullanılmadıklarına göre de zararlı sayabiliyoruz. Bunlar doğru kullanıldıkları zaman yararlı, kötü kullanıldıkları zaman zararlı oluyorlar. Ruhun özelliklerinden olan ölçülülük, adalet gibi şeyler için de bu böyledir. Ruhun gördüğü bütün işleri, katlandığı bütün şeyleri yöneten akılsa mutluluğa ulaşır, değilse sonu felaket olur. Erdem ruha ait bir şeyse ve muhakkak yararlıysa akıldan başka şey olamaz. Mesela zenginlikle benzeri olan öteki şeylerin akılla yönetildikleri zaman faydalı, aksi halde zararlı olabileceklerini söyleyebiliriz. Demek ki, insanda her şey ruha, ruhun kendisi de akla bağlıdır. Yani erdem ruhun meziyetlerinden biri olarak kabul edilirse, yararlı olması zorunlu görülüyorsa, bütün olarak veya kısmen akıl olmalıdır. Akıl olmadıkça ruhun 'iyi' olması imkânsızdır. Öyleyse erdem ya bütün olarak akıldır; ya da aklın bir parçasıdır. İnsanlar doğuştan 'iyi' değildirler. Başka bir ifadeyle erdem doğa vergisi olamaz. Eğer böyle olsaydı yani 'iyiler' doğuştan 'iyi' olsaydı, bu tabiata sahip olanları seçerler; bozulmasın diye, büyüdükları zaman devlet işlerine yarasınlar diye, onları altın saklar gibi kilit altında tutarlardı. Yok eğer doğuştan 'iyi' değilse, onları 'iyi' yapan terbiye midir? Böyle olduğu kabul edildiği takdirde, erdem öğretilmiş olacağından bir bilgi olacaktı. Bununla birlikte bunun ne öğretene var ne de öğreneni. Başka bir ifadeyle erdem tabiat vergisi değilse bilgi midir? Öğretilen bir şey midir? Bilgi olması için öğretmen ve öğrencileri olması gerekmez mi? Öyleyse erdeme kavuşmak için kime baş vurulacak? Sokrates şöyle ifade eder: 'Bir kimseyi iyi bir hekim olarak yetiştirmek istiyorsak hekime, iyi bir ayakkabıcı olmasını dilersek iyi bir ayakkabıcıya veya iyi bir flauta [fülüt] çalmasını öğrenmek istiyorsak iyi bir flautacıya göndeririz. Yani hekimlik hekimden, ayakkabıcılık ayakkabıcıdan, flauta çalmak ise iyi bir flautacıdan öğrenilir. Oysa erdemi öğretebilecek erdemli kimseler var mıdır? Sofistler kendilerinin erdem öğreticisi olduklarını iddia edip, para karşılığında ders veriyorlar. Ama çoğu zaman ahlâk bozucu kimseler olarak görülüyorlar. Dolayısıyla yanlarına gidenlerin ahlâkının bozulabileceği endişesiyle Sofistlerden uzak durulmalıdır. O halde kime baş vurulmalıdır? Yapılacak en doğru şey karşılaşılan şerefli bir Atinalıya baş vurmaktır. Peki bu iyi, namuslu Atinalılar erdemi kimlerden öğrenmişlerdir? Yoksa kendi kendilerini mi yetiştirmişlerdir? Başkalarından hiçbir şey öğrenmemişler midir? Öğrenmedikleri bir şeyi başkalarına nasıl öğretebilirler? Erdem insanın kimseden almadığı ve kimseye veremeyeceği bir şey midir?'²⁴

Sokrates, Atina'nın en önde gelen tanınmış, erdemli, şerefli insanlarından olan Themistokles, Aristeides, Perikles, Thukydides gibi kimselerin erdemlerini kendi çocuklarına aktaramadıklarını iddia etmektedir. Mesele Themistokles şerefli bir kişi olarak oğlunu da şerefli kılmak istemiştir. O, silah kullanma, ok atma, ata binme gibi birçok yönlerden oğlunu yetiştirmiştir. Ancak oğlunun kendisi gibi iyi bir insan, bir bilge olduğu Atina'da pek kabul görmemiştir. Themistokles oğluna başka şeyleri öğrettiği halde, kendisinde olan bilgeliği neden öğretememişti? Dolayısıyla erdemli olarak bilinen pek çok kimsenin oğullarını erdemli kılamadığı herkesçe bilinmektedir. Söz konusu şerefli

²⁴ Platon, a.g.e., 1982, s.171-178.

insanlar, oğullarını erdemli kılacak kişileri neden arayıp bulamamışlardır?²⁵

Sokrates, erdemli insanlara çocuklara erdem öğretme işi verilirse onların bunu kabul etmeyeceğini, erdemın bazen öğretilip, bazen öğretilmeyeceğini söyleyerek reddedceklerini ifade eder. Bunu bir şairden şöyle alıntılıyarak destekler: “İyiliklerden iyilik öğrenirsin. Kötülerle düşüp kalkarsan, aklını bile yitirirsin” dedikten sonra “akıl yapmak, akli insanların kafasına yerleştirmek elde olsaydı, bu işi başarabilen çok para kazanırdı” diyor ve şöyle devam ediyor: “Erdemli bir babanın oğlu kendisine verilen doğru öğütleri tutarsa, hiç kötü olmaz. Ama kötü bir kimseyi, ders vererek iyi bir adam yapamazsın”.²⁶

Sokrates erdemın ne olduğunu bilmediğinin bilgisine sahiptir. Ayrıca o başkalarının da (özellikle Sofistleri kast ediyor) bu konuda kendisinden daha fazla bilgiye sahip olmadıklarını da biliyordu. Buna ilişkin Sokrates’in görüşlerinin ayrıntılarını Protagoras diyalogunda görmekteyiz. Diyalog erdem konusunda Protagorastan ders almak isteyen genç Hippokrates’in Sokrates tarafından ikaz edilmesiyle başlıyor. “Ruhun terbiyesini Sofist dediğın bir adamın eline bırakmak üzere sin. Ama Sofist nedir? bunu bilirsen şaşarım, yok bilmiyorsan, ruhunu kimin eline bıraktığını, iyi mi, kötü mü ettiğini biliyor musun” demektedir.²⁷ Sokrates sözlerine şöyle devam eder: Ruhunu nasıl bir tehlikeye attığını biliyor musun? Eğer bedenini birinin eline bırakmak isteseydin acaba iyi mi kötü mü olur diye tutulacak yolu uzun uzadıya araştırır, dostlarının akrabalarının öğütlerini alır, günlerce düşünürdün. Ancak bedeninden çok üstün tuttuğın, ruhun iyi veya kötü oluşuna göre mutlu veya mutsuz olduğun dikkate alınır sa kaderinin bağılı olduğun ruhunu yeni gelen, hiç tanımadığın birine, bana, dostlarına veya konunun uzmanına danışmadan bırakacaksın.²⁸ Sofist der, Sokrates “ruhun beslenmesi için gerekli zahireyi (bilgiyi) satan bir tüccara veya bir pazarlamacıya benzer.” Beden için besin maddeleri alıp satan toptancılar, perakendeciler ne anlama geliyorlarsa ruhu eğitebileceklerini söyleyen Sofistler de o anlama geliyorlar. Dolayısıyla nasıl ki beden için gerekli zahireyi toptancıdan alırken sakınıyorsak aynı şekilde Sofistlerden de çekinmeliyiz. Gerçekten tüccarlar veya pazarlamacılar sattıkları zahirenin bedene zararlı mı faydalı mı olduğunu bilmeden yine de onları övmekten geri durmazlar. Alıcılar da, eğer bir uzman değillerse yani beden eğitimi öğretmeni veya hekim değillerse, doğru ayrımları kendi başlarına yapamazlar. Neyin zararlı dolayısıyla kötü, neyin faydalı dolayısıyla iyi olduğuna karar vermeden önce, öğüt verecek işın uzmanına danışmaları gerekir. Aynı şekilde sattıkları malın ruh için iyi mi, kötü mü olduğuna başka bir ifadeyle (sattıkları malın) ruha zarar mı, yoksa yarar mı getireceğinin farkında olmayan, bilgisini pazarlamaya çalışan satıcıların olması da muhtemeldir. Aynı şey müşteriler için de geçerlidir. Yani alıcılar da uzman değillerse yani ruh hekimi değillerse onlar da bunu bilemezler.²⁹ Sokrates Hippokrates’e ancak sen kendin ruh için neyin iyi neyin kötü başka bir ifadeyle ruh için

²⁵Platon, a.g.e., 1982, s. 180-181.

²⁶Platon, a.g.e., 1982, s. 182, 95d,96a.

²⁷Platon, *Protagoras*, çev., Ş. Küsemihal, , Sosyal Yayınları, İstanbul, 2001, s.13,312c.

²⁸Platon, a.g.e., 2001, s.14,313a,b,c.

²⁹Platon, 2001, s.14,15,313d,314a.

neyin yararlı neyin zararlı olduğu konusunda bir uzmandan, Protagoras veya başka birinden korkmadan bilgi satın alabilirsin. Yok eğer bir uzman değilsen, yani iyi ve kötü, yararlı veya faydalıyı ayırt edemiyorsan en değerli şeyini tehlikeye atıyorsun demektir; bilgi satın almak demek, besin almaktan çok daha tehlikelidir. Bir dükkândan veya satıcıdan yiyecek, içecek satın alabilirsin ve bunları yemeden, içmeden önce bir uzmana göstererek zararlı veya faydalı olduğu yönünde bilgi edinerek davranırsın. Ancak yiyecek için geçerli olan düşünce için geçerli değildir. Bilgiyi bir kap içine koyup götüremesin. Bir kez parasını ödedin mi doğrudan doğruya, zararını veya faydasını düşünmeden, ruhuna alıp, kabul ederek çekip gitmen gerekir. Yani ruha yerleşen bilgi benimsenir, ondan sonra da iyi ve kötü olarak kalır.³⁰

Demek ki ruh eğitiminde bir erdem uzmanına başvurmanın, ruha yarar mı veya zarar mı vereceği başka bir ifadeyle bir erdem hocasına danışmanın ahlâk bozukluğuna mı yoksa erdeme mi götüreceği noktasında kişi peşinen karar vermek zorundadır. Ancak Sokratik bakış açısına göre erdem konusunda müracaat edilecek bir erdem uzmanının olmasının yanında, erdem ne olduğu konusunda da herkes tarafından kabul edilen bir uzlaşının olmaması bir paradoks oluşturabilir.

Erdemin öğretilip öğretilmeyeceği noktasında Sokrates'in görüşlerini ele alırken, incelenmesi gereken diğer bir örnekte 'Lakhes' diyalogudur. Diyalogun giriş kısmında gençlerin silahlı dövüş eğitimi almasının yararlı olup olmadığı tartışılmaktadır.³¹ Ancak Sokrates genelde hep erdemle ilgilendiği için, tartışmanın gençlerin mümkün olduğunca nasıl iyi kılınabileceği meselesine gelmesini istemektedir. Bu amaçla gençlerin eğitimi konusunda bir kanaate varabilmek için, ne hakkında konuştuklarını bilmeleri gerektiğini şu şekilde ortaya koyar: "...erdemini bilmemiz gerekmez mi? Çünkü erdem ne olabileceği üstüne hiçbir fikrimiz olmasaydı, onu edinmenin en iyi yolunun ne olduğu konusunda herhangi bir kimseye nasıl yol gösterebilirdik".³² Öyleyse, gençlerin iyi yetişmesi için ne yapılacak, nasıl bir yol izlenecektir? Aklı başında bir kimse, elbette bunu sıradan bir insana danışmayacak; çoğunluğun değil, uzmanın görüşüne değer verecektir. Bu itibarla Sokrates tartışmacılara ruhun eğitimi konusunda uzman birinin olup olmadığını dolayısıyla gençleri iyi yönde yetiştirebilecek birinin bulunup bulunmadığını sorar.

Sokrates'in görüşü, "çocukları daha iyi kılmanın yolu ruhlarına erdem aşılaktır" demenin sorunun çözümü için yeterli olmayacağı yönündedir. Çünkü ona göre erdem ne olduğu bilinmezse nasıl elde edileceği de bilinmez. Gençleri erdemli kılabilmenin yolu erdem ne olduğunun bilinmesinden geçer. Dolayısıyla gençleri eğitecek uzmanın onların ruhlarını daha iyi kılacak şeyin ne olduğunu da bilmesi gerektiğini ifade eden Sokrates, ruhu daha iyi kılacak olan şeyin erdem olduğunu söyler. Bu itibarla ancak erdem ne olduğunu bilen biri gençleri nasıl daha iyi yönde yetiştirebileceğini de bilir. Oysaki Sokrates kimsenin erdemi bilemeyeceğini dolayısıyla da erdem uzmanı olamayacağını iddia etmektedir.

³⁰ Platon, a.g.e., 2001, s.15,314b,c.

³¹ Platon, *Lakhes*, (Diyaloglar II), çev. T. Gökçöl, , Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s.65,68.

³² Platon, a.g.e., 1986, s.74,190c.

SONUÇ

Sonuç olarak şunu ifade edebiliriz: Sokrates'in etik anlayışında insan yaşamının en temel gayesi mutluluğa ulaşmaktır. Bunun için de insanın kendisini mutlu kılacak iyinin, erdemin bilgisine ulaşması gerekir. Zaten Sokrates de bilgiyi erdem olarak kabul etmektedir, dolayısıyla bilgiye sahip olan bir kimse de ona göre kötülük yapamaz. Bütün kötülüklerin kaynağı bilgisizliğe dayanır. Ancak diyaloglar değerlendirildiğinde Sokrates erdemi bilgi olarak kabul etmesine karşın öğretilmeyeceğini iddia etmesi bir problem veya çelişki olarak görülmektedir. Diyaloglarda "erdem bilgi ise öğretilir" savını ileri sürerken, daha sonraları erdemin öğretilmeyeceğine dair çeşitli kanıtlar göstermesi Sokrates'in ileri sürdüğü argümanlar arasında bir çelişkinin var olduğunu gösterir.

Erdemin öğretilip öğretilmeyeceği bağlamında Sokrates'in problemlili veya çelişkili olarak tespit ettiğimiz söylemlerini şu noktalarda özetleyebiliriz:

a- Erdemin nasıl elde edileceği hususunda Sokrates şu soruları sorar: Erdem öğretmekle mi, erdemli yaşamakla mı elde edilir, yoksa doğuştan insanda var olan bir özellik midir? Sokrates bu sorulara ancak erdemin ne olduğunun bilinmesiyle cevap verilebileceğini ifade etmesine rağmen, hemen akabinde erdemin ne olduğunun bilinmeyeceğini dolayısıyla ne olduğu bilinmeyen bir şeyin nasıl öğretilmeyeceğinin de bilinmeyeceğini ifade eder.

b- Sokrates, Menon'dan erdemin tanımını yapmasını ister. Ancak Sofistin yaptığı tanımların hiçbirisinin erdeme karşılık gelmediğini, sadece erdemin birkaç parçasını saymakla erdemin ne olduğunun anlaşılamayacağını, dolayısıyla erdemin ne olduğu konusunda net ve açık bir bilgiye sahip olmadığımızı öne sürer. Bundan hareketle de, erdemin ne olduğunun bilinmediğini, hakkında herhangi bir bilgiye sahip olunmayan şeyin öğretilmeyeceğini savunur.

c- Bu noktada ne olduğu bilinmeden erdemin öğrenilip öğrenilemeyeceğini araştırmak Sokrates'e mantıksız olarak görünse de, Sofistin isteği üzerine bunu sorgulamaya çalışır ve ne olduğunu bilmeden öğrenilip öğrenilemeyeceğini bir varsayımdan hareket ederek düşünebileceğimize dikkat çeker. Bu varsayım erdemin bilgi olarak kabul edilmesidir; eğer erdem bilgi olarak kabul edilirse öğretilir, yok eğer bilgi değilse öğretilmez. Bundan hareketle de, erdemi 'iyi' bir şey olarak kabul edersek, bilgiden ayrı olarak kendi başına 'iyi'nin var olması, erdemin bilgi olmamasını mümkün kılabilir sonucuna ulaşır. O halde erdemin bilgi olup olmadığının bilgisine sahip değiliz. Bu da aslında erdemin öğrenilip öğrenilemeyeceğinin belirsiz olduğu anlamına gelir.

d- Sokrates insanların doğuştan iyi olmadıklarını dolayısıyla erdemin tabiat vergisi olamayacağı varsayımını öne sürerken insanları iyi yapanın eğitim olup olmadığını sorar. Bundan hareketle insanı iyi yapanın eğitim olduğu kabul edilirse, erdemin de öğretilir olduğu öne sürer. Ancak Sokrates bunu öne sürmesine rağmen erdemin ne öğretmenin ne de öğrenenin olduğunu savunur. Bu konuda "erdem tabiat vergisi değilse bilgi midir? Öğretilen bir şey midir? Bilgi olması için öğretene ve öğrenenlerinin olması gerekmez mi? Öyleyse erdeme kavuşmak için kime baş vurulacak" diye sorar.

e- Sokrates, erdemin öğrenilmesi için iyi, namuslu, şerefli kimselere başvurulabi-

leceğini ileri sürmesine karşın, hemen akabinde “iyi, namuslu kimseler erdemi kimlerden öğrenmişlerdir? Yoksa kendilerini mi yetiştirmişlerdir? Başkalarından hiçbir şey öğrenmemişler midir? Öğrenmedikleri bir şeyi başkasına nasıl öğretebilirler? Erdem kimseden alınmayan ve kimseye verilemeyen bir şey midir?” gibi sorular sorması ve bu sorulara açık-net cevaplar verememesi erdemin öğretilip öğretilmeyeceği noktasında bir güçlüğü işaret etmektedir. Özellikle Atina'nın önde gelen erdemli ve şerefli insanların çocuklarına erdemi öğretmede başarısız olmaları ve kendilerine erdem öğretmeleri teklif edildiğinde bunu hiç düşünmeden reddettiklerini örnek göstermesi bu konudaki belirsizliğe dikkat çekmesi açısından önemlidir.

f- Erdemin öğretilip öğretilmeyeceği hususunda bir erdem uzmanına başvurmanın insanı erdemli kılıp kılmayacağını belirsiz olduğunu ifade eden Sokrates, eğer bir insan kendisi için neyin iyi, neyin kötü olduğunu bilirse erdem uzmanına da gerek kalmayacağını, ancak insanın erdem konusunda detaylı bilgiye sahip olmadığını, hatta erdemi öğretebileceğini iddia eden erdem uzmanlarının dahi, erdemin ne olduğunun bilgisine sahip olmadıklarını iddia eder. Bununla birlikte Sokrates, erdemin ne olduğu konusunda herkes tarafından kabul edilen bir uzlaşım olmadığını, dolayısıyla öğretilip öğretilmeyeceğinin de tam olarak bilinemeyeceğini savunur.

Görülüyor ki, Sokratik söylemlerde erdemin öğretilip öğretilmeyeceği sorununun pek açık ve anlaşılır olmadığı, delilleri arasında çelişkilerin bulunduğu ve bu bağlamda görüşlerinin anlaşılmasının sürekli bir güçlüğü de içinde barındırdığı anlaşılmaktadır.

ABSTRACT

SOCRATES AS A TRAINER OF ETHICS: THE PROBLEMATIC WHETHER WISDOM CAN BE TAUGHT OR NOT

In this study Socrates's ideas will be scrutinized with respect to the point whether wisdom could be taught or not. Chief among the questions to be asked within the context of ethics-education is whether wisdom could be taught. In the realm upon which the question is based underlies the parallelism between ethics and knowledge. In this respect, Socrates is the first person to attract attention the relation between ethics and knowledge. The main supposition within the context of this relation manifested by Socrates is that knowledge is wisdom. Thus, it can be deduced that if ethics to be accepted as knowledge, this knowledge is supposed to be teachable. However, in this dialogues, Socrates maintains that wisdom can not be taught though he accepts it as knowledge. This brings to mind the problematic revealed as a contradiction whether wisdom can be taught or not.

Key Words:Ethics, Wisdom, Knowledge, Education

KAYNAKLAR

- Abelson, R. & Nielsen, K. Ethics, History of. In P. Edwards (Ed.), *Encyclopedia of Philosophy*, MacMillan Company & The Free Press, New York, 1967.
- Akarsu, B., *Mutluluk Ahlakı*, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1998.
- Aristoteles, *Metafizik*, Çev. A. Arslan, Sosyal Yayınları, İzmir, 1985.

- Audi, R., *Cambridge Dictionary of Philosophy*, Second Edition, Cambridge University Press, London, 1999.
- Gökberk, M., *Felsefe Tarihi*, 5. Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1985.
- Heimsoeth, H., *Ahlâk Denen Bilmece*, çev. N. Uygur, İstanbul, 1957
- Kanad, H.F., *Pedagoji Tarihi I*, (3. Basım), M.E. Basımevi, İstanbul, 1948.
- Nehamas, A., *Yaşama Sanatı Felsefesi*, çev. C. Soydemir, Ayrıntı Yayınlar, İstanbul, 2002.
- Norman, R., *The Moral Philosophers*, (Second Edition), Oxford University Press, New York, 1998.
- Platon, *Menon*, (Diyaloglar I), Remzi Kitapevi, İstanbul, 1982.
- Platon, *Gorgias* (Diyaloglar I), çev. C. Anday, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1982.
- Platon, *Lakhes*, (Diyaloglar II), çev. T. Gökçöl, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1986.
- Platon, *Protogoras*, çev., Ş. Kösemihal, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2001.
- Reed, F.R., Johnson, W.T. *Philosophical Documents in Education*, Longman, USA, 2000.
- Taylor, A.E. *Sokrates*, New York, 1979.